

ועידת האינטלקטואלים על מצב יהודי ברית-המועצות

בשנת 1960, כשהחלפתי את בנימין אליאב בניהול "בר", ירשתי ממנו לא רק את הסניפים האירופיים שהצליחו לפתח פעילות ענפה וגייסו אישים בעלי שם ומעמד בציבוריות שאפשר היה להיעזר בהם, אלא גם פרויקט שהוא ונחום גולדמן הגיעו לסיכום משותף לפעול להגשמתו - ועידה של אינטלקטואלים מכל רחבי העולם המערבי, שתתכנס בפאריס ותזון במצבם של היהודים בברית-המועצות.

ועידה זו סימנה פריצת דרך במאבקנו, ובה הצלחנו להעלות בפעם הראשונה את הנושא לדיון פומבי מעל במה בין-לאומית מכובדת.

לא הצלחתי למצוא תשובה פסקנית לשאלה כיצד נולד הרעיון של הוועידה. שוב ושוב אני שואל את עצמי כיצד הגיע גולדמן לרעיון ואם לא הוא הגה אותו ראשון, מדוע הסכים לו. כאמור, לא היה זה סוד שגולדמן חיפש בעקשנות אפשרות להיפגש עם מנהיגים סובייטים ולדון עמם על מצב היהודים במדינתם. גולדמן גם לא הסתיר את דעתו שכדי לזכות בהזמנה למוסקבה, עליו אישית להימנע מלהרגיז את מנהיגיה. אני מניח כי הנסיבות המשתנות הכריחו את גולדמן לשנות את דעתו, כאשר נושא מצבם של היהודים בברית-המועצות זכה בסוף שנות החמישים לפרסום נרחב בעתונות המערבית. משגברו התסיסה והביקורת במפלגות קומוניסטיות במערב הבין גולדמן, שהיה באותו הזמן נשיא ההסתדרות הציונית ונשיא הקונגרס היהודי העולמי, שמעמדו מחייב אותו להשמיע את קולו. בנימין אליאב סיפר לי שכוונת גולדמן היתה להנהיג במבצע ההסברה סגנון "מאופק" ו"זהיר" לעומת הסגנון ה"אגרסיבי" וה"תוקפני" של הסברת "בר". לעמנואל ליטבינוף בלונדון ולמאיר רוזן בפאריס היו הצלחות מרשימות בעיתונות. בפאריס הצליח מאיר לשכנע עיתונאי חשוב, פיטו, לפרסם ספר על סמך חומר שרוכז על-ידי משרד "בר" בתל אביב, והספר זכה לסיקור נרחב בעיתונות הצרפתית. כפי שהסביר לי בנימין, הכוונתה של גולדמן היתה שהוועידה שהוא יזום תהווה מעין appeal למנהיגי ברית-המועצות ולא תעסוק במחאה או בביקורת חריפה. הוא גם קיווה שבמרכז הדיונים יעמדו חידוש חיי התרבות ביידיש והקלות בחיי דת יהודים.

בנימין אליאב ושאל אביגור הניחו שניתן יהיה להבטיח לוועידה זו אופי שונה. גולדמן מצדו גייס אישים בעלי שם ומעמד ציבורי יוקרתי, ואילו את ההכנות לוועידה יעשו במשותף מאיר רוזן מטעם "בר" ושאל פרידלנדר, עוזרו האישי של גולדמן. שאל פרידלנדר, שנולד בפראג וגדל בצרפת בימי הכיבוש הנאצי, ניצל על-ידי נזירים שהסתירו אותו כפי שהוא מספר בספרו "עם בוא הזכרון".

אני זוכר את שאול הצעיר משכיל ומבריק, שנדבק בהתלהבותו של מאיר רוזן, ותרם תרומה חשובה להצלחת הוועידה. ברבות השנים השלים שאול את השכלתו כהיסטוריון בז'נבה, עלה ארצה והצטרף לסגל האוניברסיטה העברית. פרופ' פרידלנדר מוכר כיום כאחד מחשובי חוקרי השואה.

דאגנו מראש שחומר ההסברה לנואמים יוכן במשרד "בר" בתל אביב, ואנשי "בר" באירופה ובארצות-הברית ישוחחו עם המוזמנים.

בנימין ושאול ביקשו לנצל את המעמד ואת הקשרים הנרחבים של גולדמן, ולהיעזר בו גם במימון הוועידה, וקיוו שישכילו להפוך אותה לבמת הסברה חשובה שתבטא את גישתנו יותר מאשר את גישתו של גולדמן.

לאחר שגולדמן הגיע להסכמה עם בנימין ושאול לגבי זימון הוועידה, היה עליו לשכנע את הנהלת הקונגרס היהודי העולמי לאמץ את הרעיון. בדיון שהתקיים בלונדון ביוני 1968 נתקל גולדמן בהתנגדות חריפה ביותר. רוב הנוכחים תקפו בחריפות את רעיון הוועידה. הם טענו שהוא נוגד את העמדה העקרונית של הקונגרס היהודי העולמי, השואף לדו-שיח עם הסובייטים ושולל התקפות ומחאות בכל הנוגע למצבם של יהודים בברית-המועצות. אנשי הקונגרס באירופה התנגדו לגולדמן פה אחד. למעשה, איש מאנשי התפוצות, פרט לנציג הקונגרס היהודי האמריקני לא חייב את קיום הוועידה.

גם בין שלושת הנציגים הישראלים לא היתה תמימות דעים. הרב מרדכי נורוק ממנהיגי "המזרחי", דרש שהוועידה תנוהל בטון תקיף, שלא תעסוק בתרבות יידיש ותדרוש זכות עלייה ליהודים במסגרת של איחוד משפחות. ד"ר אנשל רייס, הגם שחייב את הוועידה, דגל בטון מאופק, ואילו מרדכי אורן דרש שהקונגרס היהודי העולמי יסתייג מהוועידה באופן מוחלט. גולדמן, שידע כיצד "לטפל" במקורביו לכשהעזו לפתע להמרות את פיו, הבטיח שהוועידה תהייה מאופקת וזהירה ותתאפיין בהבעת משאלות ולא במחאות. בסכמו את הדיון אמר גולדמן בפסקנות שאם לא יישמע קולו של הקונגרס בנושא יהודי ברית-המועצות, יהיה צורך "לסגור את החנות".

בפאריס גילה גולדמן שיש לו בעיה גם עם ידידו אנרי בלומל. בלומל, אז נשיא ההסתדרות הציונית בצרפת, היה פעיל באגודת הידידות צרפת-ברית-המועצות. הוא ביקר בברית-המועצות וקיים קשרים טובים עם השגריר הסובייטי בפאריס. מאיר רוזן ניסה אמנם לשכנע את בלומל לטפל בנושא היהודי, אך זהירותו וחששותיו "לקלקל יחסים" היו גדולים מדי. גולדמן, שתמך למעשה בגישתו של בלומל, השתמש, כזכור, גם בשירותיו לשכנע את הרוסים להזמין לשיחות למוסקבה. כאשר נודע לבלומל על זימון ועידה בינלאומית בפאריס, גילה התנגדות חריפה, ואפילו גולדמן לא הצליח לשכנעו לשנות את עמדתו. בלומל הצליח, כפי הנראה, לשכנע כמה אישים צרפתים שהוזמנו לוועידה - לסרב להשתתף בה. ייתכן שגם הסופר היהודי-סובייטי איליה אהרנבורג נשלח לפאריס, ביוזמתו של בלומל, כדי לפעול נגד הוועידה. כללו של דבר, ארגון כנס מעין זה דרש הכנות טכניות רבות. צריך היה לדאוג למציאת אולם מתאים, לתרגום ולסידורים מיוחדים לעיתונאים, צריך היה להזמין

בתי-מלון ולעמוד בקשר עם האישים שנענו בחיוב להזמנות. בזה עסקו מאיר רוזן, שאול פרידלנדר ואפרים טרי (שהקדים את בואו לפאריס על מנת להחליף את מאיר רוזן אחרי הוועידה). לרשותם עמדו שתי מזכירות ראויות להערצה. צוות קטן זה עבד ביעילות ובמסירות אין קץ.

מאירופה נתנו את הסכמתם אישים מצרפת, אנגליה, הולנד, בלגיה, סקנדינביה ואיטליה. מארצות-הברית הסכים להשתתף בישופ פייק, מנהיג כנסייתי חשוב מסן פרנציסקו, שהיה בעל מוניטין של לוחם לזכויות האדם. מישראל השתדל גולדמן להשיג את הסכמתו של פרופ' מרטין בובר. לדעת גולדמן, שמו של בובר "יקשט מאוד" את רשימת משתתפי הכנס, ועלי הוטל לנסות ולשכנעו. הוסבר לי שפרופ' בובר איננו מאמין שאפשר בכלל להשפיע על שליטי ברית-המועצות, ומשום כך לא ראה טעם בכינוס הוועידה. החלטתי להיעזר ב"תגלית" של אותם הימים - יוסף ברגר-ברזילי. בזמנו היה ברגר-ברזילי מראשי הפ.ק.פ. - המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית, ומאוחר יותר, ירד לברית-המועצות ופעל באחת המחלקות של הקומינטרן, (המוסד המרכזי של התנועה הקומוניסטית העולמית). בדומה לעסקנים קומוניסטים רבים אחרים, נאסר ברגר בברית-המועצות, בילה שנים רבות במחנות, ולדבריו, רק בנס לא הוצא להורג. אחרי שחרורו בסוף שנות החמישים הגיע לפולין ומשם הצליח לעלות ארצה, קשיש שברירי ששיבה זרקה בו. הקומוניסט האדוק לשעבר, הגיע ארצה כיהודי מאמין ושומר מצוות. נסיונו העשיר וזכרונו המופלג עשו את ברגר לאנציקלופדיה חיה של תולדות הקומוניזם הבין-לאומי. אני זוכר שהוא ממש הקסים את שאול אביגור שבילה בחברתו שעות שיחה ארוכות. ואכן ברזילי תרם את חלקו בשכנוע בובר להשתתף בכנס. השיחה אצל פרופ' בובר היתה מעניינת ביותר. פתחתי והסברתי מדוע אנו מחשיבים התכנסות כזאת של אינטלקטואלים בעלי שם, שתדון בגורל המיעוט היהודי בברית-המועצות. הצגתי בפניו את ברגר, ואמרתי כי בקשתיו להצטרף אלי מפני שקשה למצוא אדם שמכיר יותר ממנו את דרכי המחשבה האידיאולוגית, את השיטות והגישה הסובייטיות לפתרון בעיות לאומיות סבוכות. פרופ' מרטין בובר הדגיש שמאז ימי סטאלין נקבעה עמדה מגובשת של המפלגה הקומוניסטית בברית-המועצות בכל הנוגע למיעוט היהודי, ואין להניח שאינטלקטואלים או מחאות במערב ישנו את עמדתה של ההנהגה הנוכחית. ברגר השיב בפסקנות שאין עמדה מוגדרת או מדיניות ברורה, שהנהגת המפלגה הקומוניסטית לא תשנה, אם היא תניח שהשינוי משרת את טובת המפלגה ואת משימותיה. ברגר סיפר שבשנות העשרים, כאשר כיהן כמזכיר המפלגה הקומוניסטית בפלשתינה, הכין לקראת הוועידה ניסוח של החלטות והתייצב בפני סטאלין. סטאלין עיין ברשימת ההחלטות שהביא עמו ברגר והצביע על סעיף אחד והורה: "למחוק", בסעיף זה נאמר שהשלטונות הבריטיים והציוניים, הם האויב הראשי של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית. "למחוק", אמר סטאלין, והסביר: האנגלים הם גורם זמני, לגביהם אפשר לומר שבפלשתינה הם האויב הראשי. הציונים-קרי-היהודים, הם חלק של האוכלוסייה. לכן מוטב להסתפק בניסוח מתון, שבימים אלה על המפלגה להילחם בציונות.

זה היה בשנות העשרים. בשנת 1948 הורה סטאלין לתמוך בחלוקת פלשתינה, שפירושה היה הקמת מדינה יהודית ציונית.

אם ויתורים בתחום הזכויות של המיעוט היהודי בברית-המועצות ישרתו אינטרסים מדיניים חשובים של ברית-המועצות במערב, אמר ברגר, תעשה המנהיגות הסובייטית צעדים שאינם נראים כיום כאפשרות ריאלית. על התפישה הזאת התבססה פעולת "בר". אך חשוב היה שברגר שיכנע את מרטין בובר, ויכולתי להבריק לפאריס שבובר יבוא. ההזמנות לכנס נשלחו בשמו של נחום גולדמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי. בעת ההכנות טסתי לפאריס ופגשתי בו לראשונה. הוא היה איש שיחה מקסים ומרשים, שעמדותיו בענייני דרכי הפעולה למען יהודי רוסיה היו ידועות לי. שמחתי, לכן, לספר לו כיצד ברגר, מזכיר המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית ועובד מנגנון הקומוניפורם לשעבר, שיכנע את מרטין בובר להשתתף בכנס. טיעוניו של ברגר לא הרשימו את גולדמן. סיפרתי לו שכבר חמש שנים קודם, בעת שירותי במוסקבה, טענו שם יהודים שיש ליצור לחץ על ברית-המועצות במערב. הסתבר שגם דברי לא הרשימו את גולדמן, והבנתי, לכן, שכל אחד מאיתנו מקווה להשיג מן הכנס יעד אחר. יצאתי מלפני גולדמן בהרגשה הלא נוחה שעוד נכוננו לנו צרות ממנו. בעוד אנו מחפשים דרכים ליצור לחץ על הסובייטים, לשינוי חיובי במדיניותם כלפי היהודים, הרי שגולדמן חיפש דרך "לקנות את לבם" של הסובייטים. הייתי משוכנע שמלבד חיוכים והתרפסות אין לגולדמן מה "למכור" לרוסים. התרגיל הראשון מצדו לא איחר לבוא.

הכל היה מוכן לפתיחת הכנס. נסעתי, איפוא, מתל אביב הביתה לסוף שבוע. ביום ראשון או שני עמדתי לטוס חזרה לפאריז. כדי להקדים את בואי לכנס ביום או יומיים. עוד ביום שישני נקראתי על ידי שאול אביגור לבית אורן, שם נפש. מצאתי בחדרו את שייקה דן. הם הראו לי העתק מברק שטילגרף גולדמן לשאול. במברק נאמר בערך כך: "ממקור חשוב נודע לנו שאם נקיים את הכנס, תופסק עליית יהודים מפולין." שאול סיפר כי העביר את המברק לראש הממשלה ולשרת החוץ, והוחלט לבטל או לדחות את הכנס. נדהמתי. שאלתי את שאול מהו המקור החשוב שעליו מודיע גולדמן. "אתה צודק." אמר. ומיד יצרו קשר עם מאיר רוזן שנתבקש לברר את מקור הידיעה.

מאיר רוזן פעל במהירות והבריק תשובה: נציג פולני של ארגון הבריאות העולמי בז'נבה, אמר את הדברים לד"ר רינגר. שייקה ואני נשלחנו מיד אל שרת החוץ, גולדה מאיר לירושלים. גולדה לא הסכימה לפסוק לפני שראש-הממשלה, בן-גוריון יביע את דעתו. המשכנו את דרכנו לשדה בוקר, ויצחק נבון, מזכירו של ראש-הממשלה, הכניסנו אל בן-גוריון. בן-גוריון לא האריך בדברים וניסח בכתב בקצרה את דעתו, שהיתה כך בקירוב: "המקור איננו נראה רציני דיו כדי להוציא מסקנות ולדחות את הכנס. יש לקיים את הכנס." מאיר רוזן העביר את תוכן הודעתו של בן-גוריון לידיעת גולדמן. יצאתי לפאריס. במטוס, בעיתון הבוקר, כבר קראתי ידיעה שגולדמן ביקש אישור אישי של בן-גוריון בטרם הסכים לקיים את הכנס. התרגיל של גולדמן היה ברור. אם, חס וחלילה, יתאמתו החששות, תיפול

האשמה לקיום הכנס על בן-גוריון.

הכנס היה מרשים ביותר. באולם לא גדול אך נאה מאוד התאספו למעלה מארבעים אנשי רוח מ-14 מדינות, רובם מאירופה (צרפת, אנגליה, איטליה, הולנד, בלגיה, דניה, שבדיה ונורבגיה), אך גם שלושה מארצות-הברית, שניים מדרום אמריקה ושני שחורים מאפריקה. לא היו בין המשתתפים "שמות מפורסמים", אך כולם אנשים רציניים, אנשי רוח בעלי מעמד מכובד בארצותיהם.

הגיעו גם מברקי ברכה מאישים, שלא יכלו או לא רצו להשתתף בכנס בפועל, כמו אלברט שוויצ'ר, הפילוסוף ברטרנד ראסל, שופט בית-הדין העליון של ארצות-הברית דאגלס, ואחרים. עד הרגע האחרון התאמצנו להבטיח שנאומי המשתתפים יציגו את בעיית גורל יהודי ברית-המועצות באור הנכון. הרי ידענו מראש שגולדמן, בובר ובלומל יתמקדו בהזייאת חיי תרבות היידיש ויתר חופש לדת היהודית. בעצם, עד הרגע האחרון לא יכולנו להיות בטוחים אם הדין יתנהל בכיוון שישרת את העניין שלמענו עמלנו.

גולדמן פתח בסגנון שלו, ובהתאם לקונספציה שלו, שיש לנהוג "זהירות" ולא לתקוף בחריפות את הסובייטים. לעמדה זו תרם בנאומו גם מרטין בובר, שיצאו לו מוניטין של הוגה-דעות מעמיק וליברלי. המתינות והפייסנות שנשקפו בנאומים החדירו בנו חששות שמא המגמה הגולדמנית תשלוט בכיפה. אך לפתע החל דניאל מאיר, "תוקף" את הסובייטים ללא כפפות. דבריו טובלו בהערות סרקסטיות. כשהוא מרים מעל ראשו שלושה ספרים ביידיש, שהוצאתם לאור זכתה בפרסום סובייטי במערב, הוא הכריז: "זאת כל התרבות הלאומית שהשאירו ליהודים..."

בלומל אמנם חזר לנושא תרבות היידיש אך יותר ויותר נואמים לא נרתעו מלמתוח ביקורת חריפה על יחס השלטון הסובייטי למיעוט היהודי ועל מגמה אנטישמית בכלי התקשורת הסובייטיים הממלכתיים.

את התרומה החשובה ביותר לכנס תרמה ההופעה של יוסף ברגר-ברזילי. ברגר הוצג על-ידי דניאל מאיר, יושב ראש הוועידה, כעיתונאי, קומוניסט, ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית הפלשתינית, מאנשי המנגנון של האינטרנציונל השלישי, חברו של המנהיג הקומוניסטי המהולל דמיטרוב, שאחרי רצח קירוב הואשם בטרוצקיות והתענה 22 שנים במחנות. ברגר התרגש מן ההצגה המלודרמטית של מאיר. למעשה שקל בתחילה להופיע בשם בדוי, אך לבסוף השתכנע והסכים לחשוף את שמו. את נאומו התחיל בקול נרגש ושקט, אך עד מהרה התאוושש וקולו קיבל גוון סמכותי.

ברגר-ברזילי סקר וניתח את מדיניות המפלגה הקומוניסטית כלפי המיעוט היהודי מאז ימיו הראשונים של המשטר הסובייטי, כאשר הוקמה סקציה יהודית במפלגה הקומוניסטית, וכאשר עודדו את ההרחבה וההפצה של תרבות היידיש, לעומת שלילה פסקנית של התרבות העברית ה"בורגנית". הוא סיפר על הנסיון לרכז יהודים בבירובידז'אן, שבמזרח הרחוק, ותיאר את המפנה בגישה של הנהגת המפלגה, אשר העדיפה שהמיעוט היהודי יתבולל וייעלם כיחידה אתנית בעלת זהות ותודעה יהודית. הוא תיאר איך בהמשך הביאה גישה זאת לחיסול כל פעילות

יהודית תרבותית, לסגירת בתי-הספר, עיתונים, תיאטרון, ועד לרצח הסופרים היהודים. ברגר-ברזילי טען שלאורך כל השנים, להוציא אולי את השנים הראשונות של המשטר, חיו יהודי ברית-המועצות באווירה של אנטישמיות והשמצת יהודים, דבר שסתר את המגמה לבולל את היהודים. ברגר-ברזילי הגיע למסקנה שבמשך ארבעים שנה לא ידע המשטר הסובייטי למצוא ליהודים מקום בחברה הסובייטית. דיכוי התרבות והדת, שלוו בעידוד האנטישמיות, יצרו מצב בלתי נסבל, שבו המוצא היחיד היה לאפשר ליהודים שאינם מתבוללים ורוצים בכך, לעלות לישראל שם ימצאו את מקומם כיהודים.

אינני בטוח שגולדמן היה מאושר מדבריו של ברגר-ברזילי, אולם אני ראיתי בהופעתו הישג רב חשיבות. בראשונה, מעל במה בינלאומית, הושמעו הדברים שאותם שאפנו להפיץ בדעת הציבור במערב. ברגר-ברזילי נתקבל בוועידה כעד אמין ומשכנע.

בזה אחר זה הופיעו גם נואמים אחרים בדברים תקיפים וברורים. כך היתה הגברת לאיובס, חברת הפרלמנט הנורבגי, שהיתה המוכרת בחוגים בינלאומיים שפעלו בענייני פליטים. הצרפתי דברה דיבר בפסקנות על הזכות לעלייה שיש להבטיח ליהודים. גם האיטלקים דיברו ברוח זו. וולף מנקייביט', יהודי שגדל בשכונת עוני יהודיות במזרח לונדון, מוכשר ובעל יוזמה, שזכה להצלחות ופרסום בכתיבה, בתיאטרון ובטלוויזיה, נשא נאום חריף ותקיף וזכה למחיאיות כפיים מקהל, שבדרך-כלל רגיל היה לסגנון מאופק בהרבה.

החלטות הוועידה לא גרמו לי נחת רבה. אולם מה שהשגנו במאמצים, תוך ויכוחים רבים, היה המירב שיכולנו להשיג אז כפשרה בין גישתו של גולדמן ונאמניו לבין גישתנו. למאיר, עמנואל ואפרים היה קשר עם העיתונאים, וההד לוועידה בעיתונות היה טוב. מישראל נוכח בוועידה יהושע א. גלבוט "מעריב", איש משכיל שהתמצא היטב בנושא. כתבותיו ב"מעריב" היו חושפניות.

כשהתפזרו משתתפי הוועידה, נשארתי באולם עם מאיר, עמנואל, אפרים ושאל פרידלבר. היינו נרגשים מאוד ורגעים אלה נחרטו היטב בזכרוני.

היינו שותפים למשהו גדול, שאנו, קומץ קטן כל כך של מאמינים תרמנו לקיומו תרומה רבת ערך. כפי שאנו יודעים עתה, הנושא לא ירד מעל הבמה הבינלאומית משך עשרות שנים, עד אשר נפתחו השערים לעלייה המונית של יהודי ברית-המועצות.